

STEREOTIPLAR: STEREOTIPLARNING O‘ZBEK TILI LEKSIKASIDA QO‘LLANILISHI

Toshkent kimyo texnologiya instituti Yangiyer filiali

Boboqulova Laylo Umidjon qizi

Янгиерский филиал Ташкентского химико-технологического института

Бобокулова Лайло Умидовна

Tashkent chemical technological institute of Yangier branch

Bobokulova Laylo

Annotatsiya. Amerikadagi ko‘plab yirik kompaniyalar rahbarlarining 80 % ga yaqini erkaklardir, ammo ayollar firmalardagi barcha oddiy ishchilarning katta qismini tashkil qiladi. Ayollarning rahbarlik lavozimlarini egallay olmayotganligi, ular erkaklarga nisbatan kam qobiliyatli degan ma`noni anglatmaydi. Mutaxassislarning fikricha, bu holatning sababi, ayol jinsiga nisbatan o‘rnatilgan stereotiplardir. Xo‘sh, stereotip o‘zi nima? Bu so‘z qanday paydo bo‘lgan? Qanday turlari mavjud? Ularning o‘zbek tilidagi ahamiyati qanday? Ushbu maqolada ayni savollarga javob beriladi.

Аннотация. Около 80% генеральных директоров многих крупных компаний в Америке — мужчины, но женщины составляют большинство всех рядовых работников фирм. Тот факт, что женщины не могут занимать руководящие должности, не означает, что они менее способны, чем мужчины. По мнению экспертов, причиной такой ситуации являются стереотипы о женском поле. Так что же такое стереотип? Как появилось это слово? Какие типы существуют? Каково их значение в узбекском языке? Эта статья отвечает на те же вопросы.

Abstract. About 80% of the CEOs of many large companies in America are men, but women make up the majority of all ordinary workers in them. The fact that women cannot occupy leadership positions does not mean that they are less capable than men. According to experts, the reason for this situation is stereotypes about the females. So what is a stereotype? How did this word come about? What types of stereotypes are there? What is their significance in the Uzbek language? This article answers these questions.

Kalit so‘zlar: stereotip, stereotiplash, irqiy stereotiplar, gender stereotiplar, androsentrizm, “haqiqat yadrosi”, madaniy stereotiplar

Ключевые слова: стереотип, стереотипизация, расовые стереотипы, гендерные стереотипы, андроцентризм, «коренная истина», культурные стереотипы.

Key words: stereotype, stereotyping, racial stereotypes, gender stereotypes, androcentrism, the kernel of truth, cultural stereotypes

Stereotip (ing. Stereotype) atamasiga dunyoning mashxur lugʻatlarida izohlar berilgan. Masalan, Amerikaning nufuzli Merriam Webster lugʻatida soʻzga quyidagicha taʼrif beriladi: Stereotip bu – guruh aʼzolari tomonidan umumlashtirilgan va haddan tashqari soddallashtirilgan fikr, xurofotga (biror obyektning yaxshilab tahlil qilmasdan avval shakllantirilgan, koʻpincha notoʻgʻri fikr) yoʻgʻrilgan munosabat yoki tanqidsiz hukmni ifodalovchi standartlashtirilgan, ongda shakllangan surat. Britaniyaning Cambridge English lugʻatida atama quyidagicha izohlanadi: Stereotip bu – biror kim yoki biror narsaning qandayligi toʻgʻrisida odamlarda mavjud boʻlgan, koʻpincha notoʻgʻri fikrlar majmui. Yana bir lugʻatda (Collins English dictionary) stereotip shunday taʼriflanadi: Stereotip – koʻpgina odamlar maʼlum bir shaxs yoki narsaning turini ifodalaydi deb ishonuvchi qatʼiy umumiy tasvir yoki xususiyatlar toʻplami.

Stereotiplarni yaxshiroq tushunishimiz uchun quyidagi 3 mulohaza yordam beradi¹:

- a) Stereotiplar tushuntirishga yordam beradi;
- b) Stereotiplar energiya tejovchi vositalar;
- c) Stereotiplar umumiy guruh eʼtiqodidir.

Bulardan birinchisi shuni anglatadiki, stereotiplar qabul qiluvchiga vaziyatning mohiyatini anglashga, tushunishga yordam beradi, ikkinchisi, stereotiplar qabul qiluvchi tomonidan sarflanadigan kuchni kamaytirishi kerakligini, uchinchisi esa, stereotiplar qabul qiluvchi mansub boʻlgan ijtimoiy guruh normalari va qarashlariga mos ravishda shakllangan boʻlishi kerakligini anglatadi. Tajfelning fikricha, (1969, 1981 a; Tajfel & Wilkes, 1963) stereotiplashtirish bu – kategoriyaga ajratish jarayoni. Biz maʼlum bir guruh toʻgʻrisida tushuncha hosil qilish uchun uni boshqalarga qiyoslaymiz, oʻxshash va farqli jihatlarini aniqlaymiz. Aynan shu jarayon kategoriyalash deyiladi. Masalan, ayollar – ojiza degan stereotipni shakllantirish uchun avval ayollar va erkaklarning jismoniy xususiyatlari oʻrganiladi, qiyoslanadi va jismoniy jihatdan ustunlik qilgan guruhga kuchli, aksincha boʻlgan guruhga zaif kategoriyasi beriladi. Stereotip ijtimoiy psixologiya atamasi sifatida, har qanday toifadagi odamlarga tegishli boʻlgan baʼzi bir eʼtiqodlar, shuningdek, bunday odamlarning butun guruhini yoki umuman ularning xulqlarini aniqlash uchun ishlatiladigan xatti harakatlarning maʼlum modelini bildiradi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtiradigan boʻlsak, stereotiplar maʼlum odamlar guruhi yoki narsalarga nisbatan ongimizda shakllangan va qatʼiy oʻrnashib qolgan munosabat. Ushbu munosabat aksar hollarda stereotiplashtirilayotgan obʼyektning toʻliq oʻrganmasdan, tahlil qilmasdan hukm chiqarish, yoki, oʻrganilayotgan guruhning aksari aʼzolariga xos boʻlgan xususiyatlarni umumlashtirish, mutlaqlashtirish, stereotiplashtirilayotgan obʼyektning boshqa obʼyektlar bilan oʻxshash, nooʻxshash taraflarini oʻrganish, kategoriyalash orqali yuzaga keladi. Yaratilgan stereotiplar asosli boʻlsa va omma qarashlariga mos kelsa, umumiy guruh eʼtiqodiga aylanadi.

Stereotip soʻzi asli fransuz tilidan kelib chiqqan boʻlib, “stereotype” fransuzcha “Stere” “qattiq, mustahkam”, “type” “bosmoq, termoq” maʼnolarini anglatadi. Ushbu atama dastlab asosan tipografiyada

¹ Stereotypes as explanations. The formation of meaningful beliefs about social groups. Craig McGarty, Vincent, Y.Yzerbyt, Russell Spears. Cambridge university press, 2002 (pp 2-3).

sifatlarga ega ekanliklari haqidagi qarashlarni qamrab olsa, tavsiyalovchi komponentlar ayol va erkaklarning qanday sifatlarga ega bo'lishi kerakligi, o'zlarini qanday tutishlari kerakligi haqidagi qarashlarni ilgari suradi. (Ekkes, 2004, 165 b) Gender stereotiplar erkak va ayollarga xos xarakter xususiyatlar haqida odamlarda shakllangan qarashlardan iborat. Jamiyatda erkak va ayollar xususiyatlariga taaluqli stereotiplar shakllangan bo'lib, ular erkaklik yoki ayollikni aks ettiruvchi normalarga aylanib ulgurgan. Erkaklarga xos stereotiplar quyidagilar:

- Erkaklar kuchli;
- Yigit kishi yig'lamaydi;
- Er kishining ko'rki soqol;
- Erkaklar yaxshi sportchilardir;
- Yigit kishi tartibsiz bo'ladi;
- Yigit kishi bir so'zli bo'ladi;
- Erkakning oshi ko'chada;
- Ayollarga xos stereotiplar:
- Ayol nozik xilqat;
- Qiz bola mayin gapiradi;
- Ayolning o'rni oshxona;
- Ayollar ta'sirchan, hissiyotga beriluvchan bo'ladi;
- Qiz bolaning ko'rki soch;
- Qiz bola kechasi ko'chada yurmaydi;
- Futbol bilan boks qiz bola uchun emas;
- Qiz bola shim kiymaydi;
- Qiz bola odobi bilan go'zal.

Yuqorida aytilganidek, bu stereotiplar omma ongida qat'iy o'rnatilgan bo'lib, erkaklik yoki ayollik belgilari sifatida qabul qilinadi. Gender stereotiplar doirasida ko'p muhokamaga sabab bo'luvchi tushuncha mavjud bo'lib, u androsentrizm (erkaklarga ustunlik berilishi) deb nomlanadi. Jamiyatda ayol va erkaklarning roli, imkoniyatlari teng emasligi, aksar hollarda erkaklar ayollarga qaraganda ko'proq ustunlikka ega ekanliklari haqida qarashlar mavjud. Masalan, Amerikadagi ko'plab yirik kompaniyalar rahbarlarining 80 % ga yaqini erkaklardir, ammo ayollar firmalardagi barcha oddiy ishchilarning katta qismini tashkil qiladi. Mutaxassislar fikricha, bu to'siq, ayol jinsiga nisbatan o'rnatilgan stereotiplar tufayli mavjud. Quyidagi stereotiplar bu fikrni tasdiqlaydi.

- Erkaklar ayollarga qaraganda aqlli;
- Erkaklar aqlga, ayollar hissiyotlarga tayanadilar;
- Ayol kishining o'rni oilada.

Ammo, ayollarga ustunlik beruvchi stereotiplar ham topiladi. Masalan, erni er qiladigan – xotin; o'g'ling axmoq bo'lsa ham, kelining dono bo'lsin; erkakning bitta joni bo'lsa, ayolning mingta joni bor; aqlli bo'lsa yigitning xotini, yaxshilikka chiqarar yigitning otini. Gender stereotiplar o'rtasidagi oltin o'rtalikni topish uchun Bordalo va boshqalar (2016) “haqiqat yadrosi”ga (the kernel of truth) tayanadi. Unga ko'ra, qarashlar ayollarning erkaklardan ustunlik qiluvchi tomonlarini bo'rttirib ko'rsatdi, ayni vaqtda

esa, ularning erkaklardan zaiflik qiluvchi tomonlarini yanada pastga uradi. Bundan kelib chiqadiki, ‘haqiqat yadrosi’ga ko`ra, stereotiplar genderlarning turli kategoriyalardagi ishtirokini bo`rttirib ko`rsatadi.

Madaniy stereotiplar

Madaniyat ma`lum jamiyatdagi odamlarning yashash tarzi, urf-odatlarini, qarashlari, g`oyalarini, til, din, san`at va adabiyotiga xos belgilarni o`z ichiga oladi. Jamiyat a`zolarining ushbu belgilari haqida hosil bo`lgan stereotiplar – madaniy stereotiplardir. Lorens Blumning (2004) fikriga ko`ra, stereotiplar jamiyat yoki tegishli madaniyat a`zolari ega bo`lgan va stereotipga ega bo`lmagan odamlar tomonidan keng ravishda anglashiladigan madaniy birliklardir. Ayni shu ma`noda men stereotiplarni “madaniy stereotiplar” deya olaman². Madaniy stereotiplarga ba`zi misollar quyidagilardan iborat:

- Amerikaliklar semiz va tanbal;
- Yahudiylar ochko`z xalq;
- Arab va musulmonlar terrorist;
- Italiyaliklar va fransuzlar romantik;
- Osiyoliklar yaxshi matematiklar;
- Ruslar aroqxo`r.

Stereotiplar xalqlarning madaniy qiyofasini aynan ko`rsatib bermaydi. Ba`zida ular xalqlarni yerga urish, ular to`g`risida salbiy taassurot uyg`otish uchun ham xizmat qiladi. Masalan, Amerika OAVlarida, ancha yillar avval, Osiyoliklar so`yloq tishli, ingliz tilini tushunarsiz qilib gapiradigandek tasvirlangan.³

Zamonaviy hayotimizda stereotiplardan o`zimiz bilgan va bilmagan holda ko`p foydalanamiz va stereotipik qarashlar zamirida ish ko`ramiz. Stereotiplarning bo`rttirilgan, noto`g`ri shakllangan tushuncha ekanligini, salbiy taassurot paydo qilishi mumkinligini ko`rdik. Xo`sh, unda nega stereotiplardan foydalanamiz? Stereotiplarning ahamiyatligini isbotlovchi bir nechta sabablar mavjud. Birinchidan, stereotiplar tushunishga, tushuncha hosil qilishga yordam beradi. Stereotiplash jarayonida ma`lumotlar saralanadi, ma`lum guruh ichida eng ko`p kuzatilgan, barchaga ma`lum xususiyatlar tanlab olinib umumlashtiriladi va ma`lumotni ixcham, sodda va lo`nda ko`rinishga keltiriladi. Ko`plab ma`lumotlar qurshovida qolgan muhitda, ma`lumot qabul qiluvchi tomonidan qo`llaniladigan eng yaxshi usul – bu ma`lumotlar yukini filtrlash yoki nazardan qochirish orqali kamaytirishdir (Medin,1988; Oakes & Turner, 1990). Ikkinchidan, stereotiplar biron obyektini tushunish uchun sarflaydigan vaqtimiz va kuchimizni tejaydi. Odamlarga ma`lum guruh a`zolari sifatida qarash energiyamizni tejaydi chunki biz bunda individual shaxslarga xos bo`lgan barcha ikir chikirlar va turli xil ma`lumotlarga e`tibor bermaymiz. Alport (1954) tomonidan ilgari surilgan bu fikr 1970 yillarda ijtimoiy stereotiplashga nisbatan kognitiv yondashuvning tamal toshiga aylandi. Uchinchidan, stereotiplarni ishlatishimizning sababi ularning umumiy guruh e`tiqodiga aylanganligidadir. Stereotiplar ommaning qarashlariga mos kelgan taqdiridagina umumiy foydalanishga kiradi. Stereotiplar ko`pchilik odamlar tomonidan ma`qullanmasa e`tiborni jalb qila

² Lawrence Blum. Stereotypes and Stereotyping: A Moral Analysis. Philosophical Papers, vol. 33, No. 3, November 2004: 251-289

³ “Tiffanikida nonushta” filmida Mayk Runey ijro etgan xitoylik obrazi.

olmaydi. Agarda bir guruh ichidagi shaxslarning barchasi bir biridan farqlanuvchi xarakter xususiyatlarga ega bo`lsa, stereotip shakllanmaydi. Ommalashgan stereotiplar ma`lum guruh a`zolarining xulq atvorini taxmin qilishga yoki tushunishga yordam beradi. Masalan, hindlar kuy qo`shiqni sevadilar, stereotipi ko`pgina hindlar kuylash, raqsga tushishni yoqtirishini anglashimizga yordam beradi.

Stereotiplar yashashga yordam beradi deb aytilish mumkin, shu bilan birgalikda, ular ko`pincha aqliy faoliyatni cheklab, ongni stereotipli dunyoqarash doirasidan tashqariga chiqarmay, to`laqonli hayotga halaqit beradi. Stereotiplar guruhlar o`rtasidagi qarama qarshiliklar, nizolar, shuningdek, kamsitish, irqchilik, millatchilik uchun asos bo`lishi mumkin. Stereotiplar bilan kurashishning asosiy usuli: ularga shubha qilish, tahlil qilishdir. Stereotipli hukmlarga ko`r ko`rona ishonmaslik, ularni shubha ostiga qo`yish, ma`lumotlarni tekshirish, o`z fikrini shakllantirish lozim. Shundagina biz o`rnatilgan asossiz stereotiplardan voz kechishimiz va yangi xurofotlar paydo bo`lishining oldini olishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. Craig McGarty, Vincent Y. Yzerbyt va Russell Spears. Stereotypes as explanations. Cambridge university press, 2002
2. Eckes T. Geschlechterstereotype: Von Rollen, Identitäten und Vorurteilen // Handbuch Frauen- und Geschlechterforschung: Theorie, Methoden, Empirie / Hrsg. von Ruth Becker, Beate Kortendiek. – Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaft, 2004. – S. 165–176.
3. Lawrence Blum. Stereotypes and Stereotyping: A Moral Analysis. Philosophical Papers, vol. 33, No. 3, November 2004: 251-289
4. Pedro Bordalo, Katherine Coffman, Nicola Gennaioli, and Andrei Shleifer. Beliefs about Gender, August 2018. Saïd School of Business, pedro.bordalo@sbs.ox.ac.uk. Harvard Business School, kcoffman@hbs.edu. Universita Bocconi, nicola.gennaioli@unibocconi.it. Harvard University, shleifer@fas.harvard.edu.
5. Липпман У. Общественное мнение / . Т. В. Барчунов таржимаси, — М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004.
6. Махмудова, Н. Р. Comparative analysis of the concept «woman» in English and Uzbek proverbs / Н. Р. Махмудова. — Текст: непосредственный // Современная филология : материалы V Междунар. науч. конф. (г. Самара, март 2017 г.). — Самара : ООО "Издательство АСГАРД", 2017. — С. 59-62. — URL: <https://moluch.ru/conf/phil/archive/234/11777/> (дата обращения: 27.03.2021).
7. Ослон А. Уолтер Липпман о стереотипах: «Общественное мнение» китобидан // Социальная реальность. — 2005. — № 4. — 125—141б.
8. <https://www.britannica.com/technology/stereotype-printing>